

КУПЕЦТВО НА МИТНІЙ СЛУЖБІ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ XVIII – ПОЧАТОК XIX СТ.)

У статті проаналізовано участь купецтва у формуванні митної мережі та діяльності митних установ на півдні України в останній чверті XVIII – на початку XIX ст.

Ключові слова: купецтво, митниці, формування митної мережі, південь України.

В останній чверті XVIII – на початку XIX ст. на півдні України відбувалося формування митної мережі. До участі в цьому процесі російський уряд, місцева адміністрація та митне керівництво активно залучали купецтво. Багато в чому завдяки саме цій обставині в зазначений період історія митних установ та історія купецтва Південної України тісно пов'язані між собою і практично є невід'ємними складовими. Історія купецтва Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. не залишалася поза увагою дослідників ані в XIX, ані в XX ст., але досліджувалася як складова історії розвитку торгівлі – внутрішньої й зовнішньої – та тарифно-торгової політики Російської імперії [1–5], у контексті дослідження участі іноземного купецтва в південноукраїнській торгівлі та південноукраїнському транзиті [6–8], виходу українського купецтва на міжнародний ринок [9], розвитку торгових капіталів купецтва, створення купецьких контор та торгових будинків, конкуренції в середовищі азовсько-чорноморського купецтва [10–12]. На жаль, питання саме участі купецтва в роботі митних установ на півдні України та розбудові митної мережі наприкінці XVIII – на початку XIX ст. вивчене недостатньо і вимагає окремого дослідження.

Розбудова митної мережі на півдні України розпочалася в останній чверті XVIII ст. З самого початку до організації та влаштування митної мережі активно залучалося купецтво. У 1776 р. разом із помічником митного обер-директора І. Федуркіним, якому генерал-губернатор Г.О. Потьомкін доручив оглянути кордони Азовської та Новоросійської губерній з позиції перспектив влаштування митного кордону та організації стягнення мита, кордони об'їжджали двоє купців, які розумілися на місцевій торгівлі: тульський купець Захар Осетров та олонецький купець Іван Куханов – саме їх кандидатури помічник обер-директора згодом запропонував на цолнерську та інспекторську посади до місцевих митних установ [13, л. 42 об.]. Окрім досвіду зовнішньої торгівлі, купці розумілися на законодавстві, нормативній документації та принципах роботи митних установ, що дозволяло представникам купецтва обіймати окремі посади на митних установах. Принципове значення це мало в умовах недостатнього забезпечення кадрами новостворених митних установ, особливо за відсутності системної підготовки фахівців відповідного напрямку. Законодавчі та нормативні документи стосовно митної справи Російської імперії, починаючи з "Морського митного регламенту", як правило, містили перелік вимог до виконання службових обов'язків, щодо вихованості та моральності службовців, дотримання ними законодавства, умов отримання різних винагород, виходу на пенсію, забезпечення умов для несення державної служби і т.д., зокрема й підготовки кадрів [14, с. 458–459]. Фактично ж, цілеспрямованої підготовки фахівців із митної справи в останній чверті XVIII – на початку XIX ст. не велося: лише у 1782–1796 рр. при Санкт-Петербурзькій митниці проводилося стажування для 3–4 чиновників, які в перспективі мали обіймати посади радників казенних палат, директорів або цолнерів митних установ і впродовж кількох років стажування на Санкт-Петербурзькій митниці набували практичного досвіду митної служби [15, с. 68]. Решта службовців повинні були набувати досвіду митної служби безпосередньо в процесі роботи – вони починали службову кар'єру з посади копіста або писаря, тобто фактично займалися переписуванням службової документації й одночасно вивчали законодавчу та нормативну базу митної справи, особливості діяльності певної митної установи, функціональні обов'язки кожного з посадовців і врешті-решт отримували достатній обсяг знань для того, щоб безпосередньо виконувати обов'язки митного службовця.

Вихідці з купецтва на митній службі траплялися доволі часто, навіть рекомендувалося приймати на службу представників збіднілого купецтва, про що йшлося, наприклад, у другій статті інструкції, виданої новоросійським губернатором М.В. Муромцевим у липні 1776 р. директору Новомиргородській митниці [13, лл. 92–95]. Щоб вступити до митної служби, необхідно було подати прохання або подання до митного присутствія або вищого митного керівництва – це залежало від вакантної посади та статусу самої особи. Для служителів нижчого рівня досвід роботи

на митниці не був обов'язковим, адже функції цієї категорії службовців різних установ практично не відрізнялися. Чиновників до митних установ призначало митне керівництво – обер-директори, митні інспектори, губернатори, генерал-губернатор, Комерц-колегія. Для цієї категорії службовців (від членів митного присутствія й вище, тобто для чиновників) наявність досвіду роботи на митниці була обов'язковою.

Митні установи відповідно до вимог керівництва вели доволі ретельний облік персональних даних службовців та чиновників, що фіксувалися у формулярних списках та атестатах, – у цих документах зазначали інформацію про походження та вік службовця, про наявність родини та власності (земельної та кріпосних селян), про всі попередні посади, а також отримання чинів, нагород, стягнень, починаючи від самого початку служби. Такі списки складалися регулярно, а зміст формулярних списків визначало керівництво відповідно до потреби. На жаль, формулярні списки не належали до найбільш цінної документації митних установ і в багатьох випадках підлягали списанню [16, арк. 79-81]. Результати такого обліку, постійних перевірок та контролю особового складу визначали ставлення керівництва до підлеглих: останніх нагороджували або карали залежно від виконання ними службових обов'язків. До формулярних списків особового складу митниць Південної України представники купецтва були внесені на самому початку формування митної мережі: після огляду кордонів Азовської та Новоросійської губерній помічник митного обер-директора І. Федуркін пропонував генерал-губернатору Г.О. Потьомкіну розглянути кандидатури двох згадуваних купців – Захара Осетрова та Івана Куханова – для призначення на вакантні посади цолнера та інспектора: І. Федуркін підкреслював у рапорті генерал-губернатору, що ці купці виявляють бажання перейти на державну службу до митних установ, характеризуються позитивно і, на його думку, мають достатній і досвід, і відповідні людські якості для призначення на таку службу [13, лл. 41–41 об.].

Восени 1776 р. уже згадуваний помічник митного обер-директора Іван Федуркін давав рекомендацію ще кільком представникам купецтва для влаштування на митну службу. У жовтні 1776 р. під час інспектування Таганрозької портової митниці І. Федуркін звинуватив директора митниці та частину особового складу установи в нехтуванні службовими обов'язками, що призводило до фінансових збитків для державної казни. Директор Таганрозької портової митниці Бурбас перебував під слідством і більшу частину особового складу портової митниці, найімовірніше, очікувала майже та ж сама доля, і помічник обер-директора І. Федуркін завбачливо запропонував азовському губернатору В.О. Черткову кілька кандидатур для заміщення вже практично вакантних посад службовців Таганрозької портової митниці. Серед рекомендованих кандидатів були калужський купець Маршаков (на посаду касира), сибірський купець Деревягін (на посаду вагштемпельмейстера), ярославський купець Соколов (на посаду гаваньмейстера), тульський купець Гульшин (на посаду пакгаузного інспектора, яка до того ж в Таганрозькій портовій митниці була понадштатною) [17, лл. 205-205 об.]. Обер-директор Нелюбов та азовський губернатор В.О. Чертков не підтримали кандидатур, запропонованих І. Федуркіним – у жовтні 1776 р. розслідування зловживань на митниці ще тривало, переконливих доказів провини більшості службовців виявлено не було, саме тому більшість митників залишилися на своїх посадах (азовський губернатор та митний обер-директор враховували ще й той факт, що всі ці службовці були призначені на свої посади представником Головної над митними зборами канцелярії, тому для масового звільнення цих службовців з їх посад необхідно було мати вагомі підстави, а не тільки підозри), але помічник обер-директора наполягав на заміні запідозреного в злочинах особового складу митниці та на продовженні розслідування протизаконної діяльності таганрозьких митників [17, лл. 206-208]. На жаль, не маємо інформації про результати розслідування, але достеменно відомо, що навесні 1777 р. слідство ще тривало завдяки наполегливості саме І. Федуркіна [17, лл. 203–204 об.].

Іншим важливим джерелом для дослідження залучення купецтва до формування та діяльності митних установ Південної України є розпорядження про призначення на посади – у них, як правило, вказувалося походження призначеного службовця. Так, серед опублікованих О. Богумілом архівних матеріалів Катеринославського губернського правління маємо певну кількість ордерів генерал-губернатора Г.О. Потьомкіна щодо призначення чиновників та службовців до новостворених митних установ, серед яких є також два ордери про призначення на митну службу представників купецтва: 6 липня 1776 р. купець Микола Челобитченков був відряджений у розпорядження азовського губернатора В.О. Черткова для подальшого призначення цолнером [18, с. 66], а 11 липня того ж року генерал-губернатор Г.О. Потьомкін пояснював губернатору В.О. Черткову, що через зайнятість посади директора Таганрозької

митниці вже призначеному на цю посаду Г.О. Потьомкіним купцю Леонтію Фалєєву необхідно знайти іншу директорську посаду [18, с. 68].

Уже в 1777 р. у формулярному списку всіх службовців митних установ Новоросійської губернії серед особового складу Микитинської прикордонної митниці були записані 6 представників купецтва: пакгаузний інспектор Лука Грек, якому на час складання списку було 36 років і який походив із курського купецтва; екер Григорій Обухов, 43 років, який походив із санкт-петербурзького купецтва; канцелярист Федір Наумов, 39 років, з новоросійського купецтва; доглядач Михайло Расторгуєв, 21 року, у формулярному списку щодо його походження записано тільки "з купецтва"; доглядач Михайло Катюнін, 36 років, із кременчуцького купецтва; доглядач Михайло Рательніков, 28 років, із кременчуцького купецтва [19, лл. 356–360].

Надалі й у штатних розкладах митних установ Південної України, і в розпорядженнях про призначення на посади так само трапляються прізвища чиновників та службовців, які були вихідцями з купецтва: у 1783 р. на службу до Перекопської митниці таврійський обер-директор К. Мавроєні рекомендував херсонського купця Івана Якубовського, який сам виявляв бажання перейти на державну службу і з позиції обер-директора заслуговував на довіру [20, л. 20], а в 90-х рр. XVIII ст. у Херсонській портовій митниці служили три колишні купці – директор Іван Лонгін, екер Антон Шахт, 38 років, який розпочав службу 1791 р., та бракувальник Федір Констадіус, 40 років, який перебував на російській службі з 1783 р., – усі вони походили з грецького та німецького купецтва [21, лл. 17–18]. Формулярний список чиновників та службовців Херсонської портової митниці, датований 20 січня 1792 р., підтверджує, що серед особового складу митної установи і на тих самих посадах знаходилися вже згадувані три колишні купці – директор Іван Лонгін, екер Антон Шахт та бракувальник Федір Констадіус [21, лл. 17–19].

Директор Херсонської митниці – Іван (Апостоліс) Петрович Лонгін – був доволі відомою на півдні України людиною, і не тільки серед митного керівництва та місцевої адміністрації, але й серед місцевого та іноземного купецтва – саме таку характеристику йому давав президент Комерц-колегії О.Р. Воронцов у проекті стосовно організації польської транзитної торгівлі на півдні України (а саме через Херсон), поданому восени 1784 р. Катерині II [22, л. 187 об.]. Сам І.П. Лонгін народився 1740 р. у грецькому місті Салоніки, і про його життя, купецьку діяльність, а можливо, й державну службу до 1783 р. практично нічого не відомо, окрім факту його походження з грецького купецтва [23, л. 249; 21, лл. 3–7]. На російську службу І.П. Лонгін вступив 21 травня 1783 р. і одразу був призначений на посаду директора Херсонської портової митниці [21, л. 17; 24, с. 482]. У тому ж 1783 р., переймаючись станом зовнішньої торгівлі та організацією захисту кордонів Російської імперії, І.П. Лонгін звертався до катеринославського та таврійського генерал-губернатора Г.О. Потьомкіна з поданням, у якому повідомляв про незадовільне виконання службових обов'язків смотрителем місцевого Херсонського карантину підпоручиком Бао (на цей час Херсонський карантин підпорядковувався директору Херсонської митниці). І.П. Лонгін писав у поданні, що підпоручик, призначений з Єлизаветградського кінного полку, не володів російською мовою, не виконував розпорядження керівництва і взагалі не розумівся на карантинній справі, а саме тому дії цього смотрителя могли призвести не тільки до порушення державного фінансового інтересу, але й до порушення епідеміологічного режиму держави [25, лл. 204–205]. На початку 1790-х рр. І.П. Лонгін ще працював директором Херсонської портової митниці [21, л. 3], а вже 1797 р. був директором Очаківської портової митниці. Саме цим роком датується архівна справа, у якій і фігурує прізвище директора Очаківської митниці І.П. Лонгіна. Подібні справи являють собою дещо особливі комплекси джерел, оскільки складаються з нетипових для діловодства установи-фондоутворювача документів, які характеризують особистість та службові (професійні) якості митних чиновників та службовців, адже обставини змушують учасників конфлікту представляти документи-докази щодо свого походження, досвіду роботи, надавати характеристики від керівництва з попереднього місця служби, свідоцтва про стан здоров'я, відгуки щодо їх професійної діяльності від, наприклад, торгуючого купецтва конкретного порту і т.д. Незважаючи на те, що згадувана архівна справа має назву "Про відсторонення від посади директора Очаківської митниці Лонгіна через самовільну відлучку", сам директор до сутності цього конфлікту стосунку практично не мав. Ця справа починається рапортом від 1 жовтня 1797 р., яким митний інспектор Новоросійської губернії Ф.К. Зільбергарніш повідомив керівництво в особі президента Комерц-колегії П.О. Соймонова про відсутність на робочому місці директора Очаківської портової митниці І.П. Лонгіна та необхідність призначення нового керівника митної установи. Більш ніж за тиждень до цього рапорту, 22 вересня 1797 р., директору Очаківської митниці І.П. Лонгіну було видане свідоцтво, підписане лікарем Очаківського карантину Федором Балабаном про незадовільний стан здоров'я директора митниці через

"старість" та постійні хвороби, що, на думку лікаря, призводило до фактичної непрацездатності І.П. Лонгіна [26, л. 3]. Зазначене свідоцтво, точніше, його копія, могло додаватися до подання І.П. Лонгіна з проханням про відставку через стан здоров'я, оскільки в згаданому рапорті від 1 жовтня 1797 року митний інспектор Новоросійської губернії Ф.К. Зільбергарніш підкреслював, що повідомляє про непрацездатність директора Очаківської митниці І.П. Лонгіна президенту Комерц-колегії П.О. Соїмонову вже вдруге [26, лл. 2–2 об.]. Через хворобу І.П. Лонгін виїхав до Херсона (дата відсутності директора на службі в документах не вказана), залишивши замість себе керувати роботою митної установи цолнера Василя Конбурлея, якого й застав виконуючим обов'язки директора митниці митний інспектор Ф.К. Зільбергарніш під час перевірки. Як з'ясувалося згодом, митний інспектор мав до цього цолнера цілу низку різноманітних претензій та зауважень і пропонував президенту Комерц-колегії цолнера звільнити, а директором Очаківської митниці призначити директора Євпаторійської митниці М. Арзуманова. Усе ж справу саме про відсутність на робочому місці директора Очаківської митниці І.П. Лонгіна, який ще у вересні просив його звільнити зі служби через стан здоров'я, у листопаді 1797 р. розглядала Комерц-колегія [26, л. 12]. На жаль, рішення Комерц-колегії з приводу "законопротивних дій" І.П. Лонгіна у справі не вказане, невідомо, й чи встиг отримати відставку директор Очаківської митниці, оскільки невдовзі він помер (у черговому рапорті від 8 лютого 1798 р., відправленому новоросійським митним інспектором Ф.К. Зільбергарнішем президенту Комерц-колегії з аргументацією щодо необхідності звільнення цолнера В. Конбурлея та призначення директором М. Арзуманова, колишній директор Очаківської митниці згадується вже як померлий [26, лл. 13 об. – 16]). Отже, фактично ця справа стосується не відсутності на робочому місці директора Очаківської митниці І.П. Лонгіна – він якраз-то намагався звільнитися за станом здоров'я і був втягнутий у конфлікт через його ж посаду, – а певної недосвідченості цолнера В. Конбурлея, який не зміг одразу оцінити серйозність висунутих йому звинувачень, та перевищення службових повноважень митним інспектором Новоросійської губернії Ф.К. Зільбергарнішем, який узагалі не мав права втручатися в процес відбору кандидатур та призначення директорів митниць. Урешті-решт, після майже річного розслідування цолнер В. Конбурлей, отримавши цілу низку попереджень та засторог, був поновлений на посаді, а митний інспектор Ф.К. Зільбергарніш отримав "попередження" від керівництва [26, л. 46].

Представників купецтва інколи намагалися залучати також і до управління митною справою на державному рівні, ураховуючи їх досвід внутрішньої та зовнішньої торгівлі та безпосередню зацікавленість купецтва у створенні сприятливих умов для розвитку торгівлі й зменшення контрабанди. Так, на початку XIX ст. імператор Павло I, намагаючись реформувати Комерц-колегію, залучив до її діяльності представників купецтва та фабрикантів: відповідно до Височайш затвердженої 13 вересня 1800 р. постанови у структурі Комерц-колегії було виділено 4 експедиції, з яких саме четверта займалася митною справою – збирала дані про роботу митниць, розпоряджалася митними будівлями, призначала чиновників та службовців, розглядала справи щодо конфіскації товарів. Експедиція складалася з радника, асесора і двох купців – одного від внутрішньої, другого – від зовнішньої торгівлі [27, с. 293–294]. Новий імператор – Олександр I – уже 16 березня 1801 р. відмовився від участі представників купецтва в роботі Комерц-колегії, аргументуючи це практичною недоцільністю та шкідливістю тривалої відлучки купецтва для розвитку торгівлі самих цих купців [28, с. 88].

Отже, можна зауважити, що в останній чверті XVIII ст. купецтво активно залучалося до розбудови митної мережі на півдні України та до діяльності митної системи в цілому: держава використовувала досвід та знання представників купецтва, їх уміння знаходити спільну мову з торгуючим купецтвом конкретного порту або міста, розуміти проблеми та потреби торгуючого купецтва і таким чином не тільки вирішувати, а інколи й попереджувати можливі конфлікти між купецтвом та митною службою або місцевою адміністрацією. Ставлення купецтва до конкретних митних чиновників та службовців багато в чому визначало не просто прибутки конкретної митної установи, але прибутки міста загалом, розвиток торгівлі певного напрямку, відношення іноземного купецтва до Російської імперії в цілому. Саме тому неспроможність окремих митних чиновників або службовців порозумітися з торгуючим купецтвом могла бути підставою якщо не до звільнення, то до переведення на іншу службу [29, л. 14]. З іншого боку, окремі представники купецтва були не менш зацікавлені в державній службі, адже це давало не дуже велике, але постійне матеріальне забезпечення, на відміну від торгівлі, тим більше зовнішньої, де прибутки залежали від величезної кількості факторів. Крім того, державна служба давала певні перспективи зміни соціального статусу, отримання певних привілеїв, державних гарантій матеріального забезпечення (наприклад, пенсійного) [30, л. 143]. Таким чином, маємо приклад взаємовигідної

співпраці держави та купецтва, у якій кожна зі сторін отримувала власний зиск і водночас сприяла становленню митної мережі на півдні України, наповненню митної інфраструктури досить кваліфікованими та досвідченими працівниками, налагодженню торгових зв'язків та створенню позитивного іміджу місцевої адміністрації, зокрема й митної, Південної України серед місцевого та іноземного купецтва.

Список використаних джерел та літератури

1. Гуржій І.О. Місце України в зовнішній торгівлі Росії кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Український історичний журнал. – 1960. – №5. – С. 51–63.
2. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. – М.: Наука, 1970. – 382 с.
3. Шеремет В.И. К истории русско-турецкой торговли в конце XVIII – начале XIX вв. // Историкография и источниковедение истории стран Азии и Африки. – Вып. II. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1968. – С. 136–147.
4. Задорожний В.Є. З історії торговельних зв'язків Галичини із Східною Україною та Росією у першій половині 19 ст. // Український історичний журнал. – 1978. – №12. – С. 82–87.
5. Бойко А. Російська імперія, торгівля та купецтво у другій половині XVIII ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 7. – К., 2001. – С. 107–122.
6. Боровой С.Я. Франция и внешнеторговые операции на Черном море в последней трети XVIII – начале XX в. // Французский ежегодник. Статьи и материалы по истории Франции. 1961. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1962. – С. 496–506.
7. Рубинштейн Н.Л. Внешняя торговля и русское купечество во второй половине XVIII в. // Исторические записки. – 1955. – №54. – С. 343–361.
8. Яковкина Н.И. Франко-русские торговые отношения в начале XIX века // Вестник Ленинградского университета. Год издания двенадцатый. – №2. Серия истории, языка и литературы. – Выпуск 1. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1965. – С. 72–82.
9. Шульга И.Г. Развитие торговли на Левобережной Украине во второй половине XVIII века // Вопросы генезиса капитализма в России. – Л.: ЛГУ, 1960. – С. 157–169.
10. Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XX века. – Ростов: Издательство Ростовского университета, 1963. – 192 с.
11. Миронов Б.Н. Русский город в 1740–1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. – Ленинград: Наука, 1990. – 272 с.
12. Філінюк А.Г., Ієнат'єва Т.В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті рр. XIX століття). – Кам'янець-Подільський, 2006. – 312 с.
13. Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 16, д. 797, ч. 7.
14. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года (далі – ПСЗРИ). – Т. VIII. – СПб., 1830.
15. ПСЗРИ. – Т. XXI. – СПб., 1830.
16. Державний архів Одеської області. – Ф. 40, оп. 1, спр. 216.
17. РГАДА. – Ф. 16, д. 797, ч. 9.
18. Богумил А. К истории управления Новороссии князем Г.А. Потемкиным. Ордера 1775 и 1776 гг. – Выпуск II. – Екатеринослав, 1905. – 134 с.
19. РГАДА. – Ф. 1261, оп. 6, д. 425.
20. РГАДА. – Ф. 16, д. 962, ч. 1.
21. РГАДА. – Ф. 1261, оп. 6, д. 1385.
22. РГАДА. – Ф. 16, д. 799, ч. 1.
23. РГАДА. – Ф. 16, д. 693, ч. 2.
24. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от рождества Христова 1784 год. – СПб., б/д. – 489+10 с.
25. РГАДА. – Ф. 19, оп. 1, д. 297, ч. 1.
26. РГАДА. – Ф. 276, оп. 3, д. 1448.
27. ПСЗРИ. – Т. XXVI. – СПб., 1830.
28. Злотников М.Ф. Континентальная блокада и Россия. – М.-Л.: Наука, 1966. – 360 с.
29. РГАДА. – Ф. 7, д. 3023.
30. Аксенов А.И. Генеалогия московского купечества XVIII в. (Из истории формирования русской буржуазии). – М.: Наука, 1988. – 189 с.

SUMMARY

Participation of the merchants in formation of the custom line and in activity of the customs institutions (customhouses) of the South of Ukraine in the last quarter of XVIII - at the beginning of 19 centuries were analyzed in the article.

Key words: *merchants, customhouses, formation of the custom line, South of Ukraine.*

АННОТАЦИЯ

В статье проанализировано участие купечества в формировании таможенной сети и деятельности таможенных учреждений на юге Украины в последней четверти XVIII – в начале XIX в.

Ключевые слова: *купечество, таможни, формирование таможенной сети, юг Украины.*